

תוכן המילה "איכה"

א. איכה - איכה

אין ספק ש"איכה" היא המילה המבטאת באופן ייחודי את חורבן הבית, וכפי שמעידה העובדה שחז"ל כינו את ספר איכה בשם "ספר קינות"¹, "מגילת קינות"², או באופן סתמי "קינות"³, וזה משום ש"אין איכה אלא לשון קינה"⁴, ולפי דעה אחרת, "אין איכה אלא לשון תוכחה"⁵. מכאן השאלה: מה באמת גרם לכך שהמילה "איכה" נהפכה לשם נרדף של קינה ותוכחה? שהרי לפי פירושו המילולי, "איכה" מובנו "איך" או "איפה", בלי שבהכרח יהיה כרוך בו תוכן של צער ואבל. וזה כפי הכתוב (מלכים ב, יג) "וַיֹּאמֶר לָכֵן וְרָאוּ אֵיכָה הוּא וְאֶשְׁלַח וְאֶקְחֶהוּ" שפירושו "היכן הוא"⁶, או (שיר השירים א, ז) "אֵיכָה תִרְעָה אֵיכָה תִרְבִּיעִי" שלפי פשוטו פירושו הוא "איפה"⁷, וכן (שם שם, טו) "וַיֹּאמֶר נִעְרוּ אֵלָיו אֲדָנִי אֵיכָה נַעֲשֶׂה" שמובנו הוא "איך נעשה"⁸. ואם כן, על סמך מה נעשה "איכה" ללשון של קינה ותוכחה? על פשר העניין ניתן לעמוד לאור דברי ר' צדוק הכהן לפיהם משמעותה המדויקת של כל מילה מתגלה בבהירות יתרה במקום שהיא מופיעה לראשונה בתורה⁹, ובנוגע ל"איכה" מקום זה הוא הכתוב המתאר את המפגש בין הקב"ה ובין האדם אחרי חטא עץ הדעת – "וַיִּקְרָא ה' אֱלֹהִים אֶל הָאָדָם וַיֹּאמֶר לוֹ אֵיכָה" (בראשית ג, ט). וכדי שלא נטעה בתוכן הדברים, המדרש מבהיר שהקב"ה הודיע "קוננתי עליו איכה, שנאמר (...) וַיֹּאמֶר לוֹ אֵיכָה" – איכה כתיב"¹⁰. ובמקום אחר, חז"ל מפרטים: "אדם הראשון מין היה, שנאמר וַיֹּאמֶר לוֹ אֵיכָה" – אן נטה לבך"¹¹. והיינו שאין זה שהקב"ה שאל לו לאדם "איפה אתה נמצא" אלא שהשאלה היתה "אן נטה לבך", וכדברי רבינו בחיי לפיהם "אֵיכָה", פירושו - באיזה מקום אתה, באיזה מדרגה עלית בקיום התורה והמצוות¹². על סמך הנחה זו מבדיל בעל הכתב והקבלה בין "איפה" לבין "אֵיכָה". והוא ש"המבקש לדעת מקום המבוקש יאמר איפה הוא (...) אבל השואל "איה הוא" אינו כי אם מתמיה שלא מצאו במקומו הרגיל (...). וכן כאן "אֵיכָה", פירושו - מדוע נחבאת ואינך במקומך הרגיל (...). ואמרו "אֵיכָה" - לאן נטה לבך, וכפירוש הגר"א, התבונן בעצמך איך נפלת ממעלתך, איה מדרגתך"¹³. בהתאם, הכתוב "אֵיכָה הוא" אינו לשון סתמי "איפה הוא" אלא ביטוי ביקורתי - איפה הוא נמצא כדי שנוכל לעמוד על מצבו, וכן "אֵיכָה נַעֲשֶׂה" אינו "איך נעשה" אלא איך נעשה כדי להצליח בתפקדנו. בהתאם, כאשר "איכה" הוא לשון של קינה ותוכחה, פירושו הוא "איך ייתכן שאתה לא נמצא במקום הצפוי הראוי לך".

ב. כפרו ביחידו של עולם

אלא שאנו מוצאים חז"ל שדרשו את המילה "איכה" בצורה נפלאה מאוד הזקוקה לביאור. שאלו את בן עזאי, אמרו לו: רבינו! דרוש לנו דבר אחד ממגילת קינות. אמר להם: לא גלו ישראל עד שכפרו ביחידו של עולם, ובמילה שניתנה לעשרים דורות, ובעשרת הדברות, ובחמשה ספרי תורה - מנין "איכ"ה".

¹ חגיגה ה ב.

² איכה רבה, פרשה א פסקה כ.

³ בבא בתרא יד ב.

⁴ ילקוט שמעוני ישעיה, פרק א רמז שפט.

⁵ שם.

⁶ רש"י מלכים ב, יג.

⁷ מצודות ציון שם.

⁸ מצודות דוד, מלכים ב, טו.

⁹ ר' צדוק הכהן "ישראל קדושים" אות ז.

¹⁰ בראשית רבה, פרשה יט פסקה ט.

¹¹ סנהדרין לח ב.

¹² רבינו בחיי בראשית ג, כא.

¹³ הכתב והקבלה בראשית ג, ט.

אמר רבי לוי: לא גלו ישראל עד שכפרו בשלושים ושש כריתות שבתורה, ובעשרת הדברות - מנין "אֵיכָה יִשָּׁבֶה בְּדָד" (איכה א, א).

והיינו שלפי דרשת בן עזאי, האות א' שבמילה "איכה" רומזת על יחידו של עולם, האות י' - על עשרת הדברות, האות כ' - על מצוות מילה שניתנה לעשרים דורות, והאות ה' - על חמישה חומשי תורה. ולפי דרשת רבי לוי, שלושים ושש כריתות שבתורה הן כמניין "איכה" ואילו עשרת הדברות הם כמניין "בדד". וודאי שדרשות אלו הן זרות מאוד ומה עוד מוגזמות לחלוטין. מה כוונתן? והנראה שאין זה שלפנינו שתי דעות נפרדות, להיפך, דברי בן עזאי ורבי לוי משלימים זה את זה.

והיינו - מסביר המהר"ל, המספר שלושים ושש מפנה אותנו לשלושים ושש צדיקים המקבלים את פני השכינה בכל יום כפי הכתוב (ישעיה ל, יח) "אֲשֶׁרֵי כָּל חוֹכֵי לֵוִי", בהיות "לוי" בגימטריה שלושים ושש¹⁴. לפי זה, הכפירה בשלושים ושש כריתות שבתורה, פירושה - שבניגוד ל"לוי" צדיקים המחוברים באופן מהותי ל"לוי" יתברך, ישראל התנתקו מ"לוי" עד כדי לצאת באופן מוחלט מרשותו של הקב"ה¹⁵. והיות שהם התעלמו מהבריתות שקשרו אותם עם הקב"ה, הם כפרו באופן דממילא ביחידו של עולם שעמו היה להם הברית, וכן בכל הערכים - מילה, עשרת הדברות וחמישה חומשי תורה - שעל פיהם נכרתה הברית בין ישראל לבורא העולם¹⁶. במילים אחרות, מגמת בן עזאי ורבי לוי היא להורות שהגלות שנבעה מחורבן בית המקדש היא התוצאה מכך שעם ישראל התנתק באופן מוחלט מהקב"ה, בהיות כפירה זו ב"יחידו של עולם" רמוזה באות א' שבמילה "איכה".

והנראה שהנחה זו היא התשתית אשר עליה מבוסס יסודו של המהר"ל אודות עומקם של המושגים "גאולה" ו"גלות".

ג. לגלות וגאולה שורש משותף "גל"

הוא שעל הכתוב (בראשית טו, יג) "וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ", דורשים חז"ל - "ידוע שאני מפזרן, תדע שאני מקבצן"¹⁷. מכאן אנו למדים - קובע המהר"ל, "כי הגלות הוא הפיזור, והאומה שהיא בגלות אין להם התאחדות כלל, והגאולה היא היפך זה, שהיא הקיבוץ והתאחדות אותם שהיו פזורים ומפורדים"¹⁸. הפיזור כשם נרדף לגלות נמצא גם בנוסח התפילה: "תִּקַּע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל לְחִירוֹתֵנוּ וְשֵׂא נֶס לְקַבֵּץ גְּלִיתֵינוּ וְקַרְב פְּזוּרֵינוּ מִבֵּין הַגּוֹיִם וּנְפִוצוֹתֵינוּ כְּנֶס מִיִּרְכְּתֵי אֲרָץ"¹⁹. וכן הוא הרמב"ן הכותב שהפסוק (דברים כה, סד) "וַהֲפִיץ ה' בְּכָל הָעַמִּים מִקְצֵה אֲרָץ וְעַד קְצֵה אֲרָץ" הוא בעצם תיאור של גלותנו היום "שאנו מפזרים מסוף העולם ועד סופו"²⁰.

הגלות היא אכן הפיזור. ובוודאי שהנחה זו סותרת את המושכל הראשון הקובע שגלות, הגדרתה - נדידה כפויה לארץ זרה, או חוסר עצמאות הגורם [לפעמים] לשעבוד ולחיים של מצוקה, ואשר הפיזור הוא רק תופעת לוואי של אי מציאות ברשות עצמו. מה, אם כן, ראו בפיזור כדי להחשיבו כעיקר הגלות? התשובה היא שהפיזור והקיבוץ הם מונחים הגנוזים בעצם מובנם המילולי של גלות וגאולה, הנחה המבוססת על השורש "גל" המשתף את שתי המילים גלות וגאולה²¹.

"גל" - הינו ערמה וריכוז של דברים כמו "וַיִּקְחוּ אֲבָנִים וַיַּעֲשׂוּ גֵל" (בראשית לא, מו) או "גל של עצמות"²². גל - גם מתאר כינוס של מים - גלי מים - וגם מעיין מים, "גֵל נְעוּל מְעִין חֲתוּם" (שיר השירים ד, יב) שהוא ריבוי תמידי של מים במקום אחד. "גל" מפנה, אפוא, לכל מציאות היונקת את ערכה

¹⁴ סוכה מה ב.

¹⁵ מהר"ל נצח ישראל פרק ט.

¹⁶ מהר"ל שם.

¹⁷ בראשית רבה, פרשה מד פסקה יח.

¹⁸ נצח ישראל פרק א; גבורות ה' פרק כג.

¹⁹ תפילת מוסף ראש השנה.

²⁰ רמב"ן ויקרא כו, טז.

²¹ ההמשך הוא מתוך המהר"ל, נצח ישראל פרק א.

²² שבת לד ב

וחשיבותה מעצם העובדה שמתקבצים ריבוי של פרטים במקום אחד, בלי אמנם שיימצא כוח המאחד התקבצות זו. "גל" הוא אפוא אסיפה של פרטים רבים בהן עדיין שורה מצב של פיזור פנימי.

"גאל" - בתוספת אל"ף, מצביע להיפך על ריבוי המתארגן והמתאחד סביב מרכז אחד ואחד - האל"ף, ולפי הבנה זו, "גאל" עם אל"ף הוא, בניגוד ל"גל", התקבצות שבה שורה מצב של חיבור פנימי. תוכן זה יובן היטב במידה שמתבוננים בטיבן של שתי הרשויות, הרשות הרבים ואת הרשות היחיד. והנה פשוט הוא שאין הכוונה שבניגוד לרשות הרבים המיועדת להמון, רשות היחיד מתאפיינת בזה שנמצאים בה מעט אנשים, שהרי אפשר ואפשר שלהיפך, רשות היחיד תכלול עם רב, ואילו רשות הרבים תקבץ מספר אנשים יותר מצומצם. אלא שעיקר ההבדל בין שתי הרשויות מתבטא בכך שהרשות הרבים הוא מרחב שאינו מוקף מחיצות, ואילו הרשות היחיד הוא מרחב המוקף מחיצות, ולפי זה, הביטויים "יחיד" ו"רבים" נראים כבלתי מדויקים. אלא שמגמת לשונות אלו היא לתאר את טיבו של הרבים הנמצא באותו מרחב. והיינו שרשות הרבים מצביעה על ריבוי אנשים המשולל נקודה מרכזית המסדירה והמקשרת את הנמצאים במרחב זה, וכתוצאה מכך, אותו רבים הוא במצב של פיזור בהיות כל יחיד ויחיד מריבוי זה מנותק מזולתו. לא כן הרשות היחיד המתארת ריבוי המתקבץ סביב יחידו של עולם, ומתוך כך, לכל יחיד מקום עצמי המשלים את הזולת בבחינת "בְּרֵב עִם הַדֶּרֶת מְלֶךְ" (משלי יד, כח). אשר על כן מסקנה זו: **רשות הרבים, הגדרתה - רבים שבחינתם "גל"; רשות היחיד, הגדרתה - רבים שבחינתם "גאל"**.

מכאן שאפשר לראות את הבריאה כ"גל" ואפשר לראות אותה כ"גאל" עם אל"ף. הבריאה בכל חלקיה הרי מורכבת מפרטים מחולקים לאין מספר, ומתוך כך, אפשר לראות את ריבוי זה כרשות היחיד כפי תוכנו של "גאל", כלומר - כפרטים המשלימים זה את זה והמשתלבים בחטיבה אחידה שבחינתה "בְּרֵב עִם הַדֶּרֶת מְלֶךְ". אלא שאפשר גם להסתכל על אותו ריבוי כרשות הרבים במתכונת של "גל", כלומר - כהתרבות בלתי גבולית של חלקיקים שונים המשוללים כל השתלבות וזיקה הדדית. ולפי הסתכלות זו, העולם בכלל, והאנושות בפרט, נהפכים לריבוי של כוחות ורצונות המחולקים אלו מאלו, כך שכל מאורע, טוב או רע, נראה בהכרח מקרי בלי שנבחין בו שום השתלשלות של סיבה ומסובב. קיצורו של דבר, העולם נעשה ל"גל" שעצם מציאותו מסתירה את נוכחותו של יחידו של עולם.

ד. חורבן בית המקדש הפך את העולם ל"גל"

כל עוד שבית המקדש היה קיים, הבריאה היתה בבחינת "גאל" - עם אל"ף. והיינו שהנהגתו הניסית של יחידו של עולם היתה גלויה, רשות היחיד שחז"ל מתארים בצורה ברורה בנוסח זה:

ארץ ישראל יושבת באמצע העולם, וירושלים באמצע ארץ ישראל, ובית המקדש באמצע ירושלים, והיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע היכל, ואבן שתיה לפני הארון שממנה נשתת העולם. ושלמה שהיה חכם עמד על השורשים היוצאים ממנה לכל העולם.²³

והיינו שארץ ישראל תפקדה כמרכז שממנו הושפע העולם כולו, ומתוך כך - וַיֵּבְאוּ מִכָּל הָעַמִּים לְשָׁמֶעַ אֶת חֻמַּת שְׁלֹמֹה מֵאֵת כָּל מַלְכֵי הָאָרֶץ אֲשֶׁר שָׁמְעוּ אֶת חֻמַּתוֹ" (מלכים א ה, יד). או במילים אחרות, בחכמת שלמה השתקף יחידו של עולם, יחידות שממנה התרשמה מלכת שבא שאמרה: "יְהִי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּרוּךְ אֲשֶׁר חָפֵץ בְּךָ לְתַתֶּךָ עַל כָּסֵא יִשְׂרָאֵל בְּאַהֲבַת ה' אֵת יִשְׂרָאֵל לְעַלְמָּה וַיִּשְׁמְךָ לְמֶלֶךְ לְעִשְׂוֹת מִשְׁפָּט וְצִדְקָה" (שם י, ט). אלא שעם ישראל החלו לכפור ביחידו של עולם, וכפי דברי חז"ל המגלים שמקדש ראשון נחרב משום ש"היו בו עבודה זרה וגלוי עריות ושפיכות דמים", ואלו מקדש שני משום ש"היתה בו שנאת חנם"²⁴, דבר שממנו ניתן ללמוד "ששקולה שנאת חנם כנגד שלש עבירות עבודה זרה גלוי עריות ושפיכות דמים"²⁵. והדברים תמוהים: איך ייתכן?! וודאי ששנאת חנם היא מידה גרועה מאוד אולם

²³ תנחומא קדושים פרק י.

²⁴ יומא ט ב.

²⁵ שם.

איך אפשר להשוות אותה לעברות שהן בהרג ואל יעבור? והתשובה היא שהשוואה זו מצדיקה את עצמה בכך שהן במקדש ראשון והן במקדש שני, ישראל כפרו ביחידו של עולם. בנוגע למקדש ראשון, הגמרא מפרטת שהם היו רשעים בכך שהם "תלו ביטחונם בהקב"ה" כפי תוכן הכתוב (מיכה ג, יא-יב): "רְאֵשִׁיָּה בְּשַׁחַד יִשְׁפֹּטוּ וְלִהְיֶינָהּ בְּמַחִיר יוֹרוּ וְנִבְיֵאִיָּהּ בְּכֶסֶף יִקְסְמוּ וְעַל ה' יִשְׁעֵנוּ לְאֹמֵר הַלּוֹא ה' בְּקִרְבָּנוּ לֹא תְבוֹא עָלֵינוּ רָעָה: לָכֵן בְּגַלְלֶכֶם צִיּוֹן שְׂדֵה תַחְרֹשׁ וִירוּשָׁלַם עֵינַי תִּהְיֶה וְהָרַ הַבַּיִת לְבָמוֹת יַעֲרִי". והיינו שישארל השתכנעו שהיות ששכינתו במקדש, הקב"ה לא יחריב את ביתו וממילא לא תבוא עליהם רעה²⁶. כתוצאה מכך, הם התנהגו בשרירות לב אף בשלוש העברות החמורות ביותר, ובהתאם לשכנוע זה, הם כפרו ביחידו של עולם בכך שהם צמצמו את כוחו ואת יכולתו להפעיל עליהם את מידת הדין.

וכן הוא בנוגע לשנאת חינם שהיתה בהם במקדש שני.

והיינו שלמרות שהיו עוסקים בתורה ובמצות ואף בגמילות חסדים²⁷, שנאה זו העידה שאחדותם לא היתה אמיתית היות שהיא לא נבעה מזה שכולם התקבצו יחד סביב יחידו של עולם בבחינת "ברב עם הדרת מלך". וההוכחה לכך היא ממה שאמרו ז"ל "לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עבדו לפני משורת הדין"²⁸. אם כי נכון הוא שעסקו בגמילות חסדים, היה זה בתנאי שלא ייפגע בכך הנאתם העצמית, ומתוך כך, הם קבעו יתד בל תמוט את דיניהם על העיקרון "שלי - שלי, שלך שלך", מידה שהיא מאוד קרובה למידת סדום לפיה "שלי - שלי, שלך - שלי"²⁹. ואין זה מקרה שארבעים שנה לפני חורבן הבית, שפיכת דמים נהפכה לדבר כה זול עד שרבו הרוצחים, וכתוצאה מכך, הסנהדרין ביטלה את סמכותה כדי שלא יצטרכו לדון בדיני נפשות³⁰. הווי אומר שבתקופה לפני חורבן בית השני נוצרה בקרב ישראל תופעה של פיזור פנימי שנבע מכך שהם כפרו ביחידו של עולם, פיזור שפגע באותה התקבצות וכנסיה שקוראים לה "כנסת ישראל"³¹.

ה. הפיזור הוא הגלות

נמצאנו למדים שהן במקדש ראשון והן במקדש שני, עם ישראל ראה את העולם כ"גל" הכופר ביחידו של עולם. וכיוון שכך, הקב"ה החריב את ביתו כך שהעולם נהפך בפועל ל"גל", כלומר - לרשות הרבים המסתירה את יחידו של עולם, וכדבריהם ז"ל: משחרב בית המקדש - "נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים"³², וממילא - "לא נראית רקיע בטהרתה"³³. והיות שעם ישראל השתקע בעולמו של "גל" שהוא הפיזור, הוא יצא ל"גלות" - ששורשו "גל", והתקיים בו הכתוב "וַהֲפִיץ ה' בְּכָל הָעַמִּים מִקְצֵה הָאָרֶץ וְעַד קְצֵה הָאָרֶץ" - כדברי הרמב"ן שהובאו לעיל.

על כך דברי חז"ל לפיהם לא גלו ישראל עד שכפרו ביחידו של עולם ובשלושים ושש כריתות שבתורה - מנין "אֵיכָה יִשְׁבֶּה בְּדָד". והיינו שבמקום שתהיה לה לירושלים בחינה של "אמצע" ושל מרכז המקשר והמסדיר את כל חלקי העולם, היא מעתה בודדת ומבודדת בהיותה משוללת כל התאחדות פנימית. וחורבן זה מצדיק את המילה "איכה", הן כקינא שתוכנה בכי, והן כתוכחה במובנה של "איך ייתכן שהגעת למצב זה". והיות שהם השתקעו בעולם הריבוי שאופיינו "גל", התוצאה היתה - הפיזור שהיא הגלות. "כי הגלות הוא הפיזור, והאומה שהיא בגלות אין להם התאחדות כלל, והגאולה היא היפך זה, שהיא הקיבוץ והתאחדות אותם שהיו פזורים ומפורדים" - כדברי המהר"ל שהובאו לעיל.

²⁶ על פי רד"ק ומצודות דוד על אתר.

²⁷ יומא ט ב.

²⁸ בבא מציעא ל ב.

²⁹ על פי אבות פרק ב משנה י.

³⁰ עבודה זרה ח ב, ובפירושו של רבינו חננאל, שם.

³¹ עיין בזה מהר"ל נצח ישראל פרק ד: "ולפיכך שנאת חנם מבטל כח כנסת ישראל, שנקרא "כנסת ישראל" על שם חבור ואחדות ישראל".

³² ברכות לב ב.

³³ שם נט א.

ולכשנבדוק, ניתן להעמיד תוכן זה בכתוב "אִיכָה וְשִׁבָּה בְּדָד הָעִיר רַבְתִּי עִם הָיְתָה כְּאֶלְמָנָה רַבְתִּי בְּגוֹיִם שְׂרָתִי בְּמַדְיָנוֹת הָיְתָה לְמַסִּי".

" אִיכָה וְשִׁבָּה בְּדָד" - איך ייתכן שבמקום לשבת במרכז העולם, ירושלים יושבת בודדת ומבודדת. "הָעִיר רַבְתִּי עִם" - אותו ריבוי - בבחינת "ברב עם הדרת מלך" - שהעמיד את ירושלים כ"רַבְתִּי בְּגוֹיִם שְׂרָתִי בְּמַדְיָנוֹת", כלומר - כגבירה בגויים ושליטה במדינות כמו בימי מלכותו של שלמה המלך, אותו ריבוי גופא גרם שהיא מעתה כאלמנה מבודדת שנעשתה למס.

אולם – מסכם המהר"ל, עצם המושג "גל" הינו המקור לאמונת הגאולה. וזה משום שלפי סדר המציאות, כל אומה ואומה הרי נבראת לעצמה, ומצד זה, ראוי שלא תהיה אומה מפורת ברשות אומות אחרות. ואם גלות ישראל היתה נמשכת תמיד, היה הפירוש שיד האומות היתה מושלת על ישראל בקביעות, דבר שלא ייתכן לפי סדר מציאות העולם. היוצא שהמושג "גל" – של גלות, הינו נטפל למושג "גאל" שהוא עיקרי, וממילא, כל "גל" הינה בעצם ההכנה ל"גאל" שהוא היעד הסופי³⁴.

³⁴ מהר"ל נצח ישראל פרק א.